

Verdenckt den Dichter niet die desen Rijm beleidt. Op weg naar een intertekstuele commentaar bij historische teksten

Christophe Van der Vorst, Universiteit Gent & Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (KANTL)

Samenvatting

In deze bijdrage buig ik mij over enkele benaderingen van commentaar bij historische teksten. Doorgaans worden commentaren gezien als een beschrijving van de context waarin de historische tekst ontstaan is. Die context wordt als gesloten opgevat en het is de taak van de commentator om de tekst in de context te verankeren. Vertrekend van een casus, Constantijn Huygens' *Ooghentroost* (1647), en Gadamer's hermeneutische geschiedfilosofie neem ik afstand van deze visie op de relatie tussen tekst en context. Als alternatief formuleer ik een intertekstuele benadering van de historische tekst die de commentator in staat stelt de specifieke historiciteit van de tekst én zijn eigen perspectief verder te exploreren.

Abstract

In this contribution I look into some views on commentary on historical texts. Commentaries are commonly perceived as descriptions of the context of a historical text. This context is understood as closed. It is the task of the commentator to situate the text into the context. I focus on Constantijn Huygens' *Consolation of the eyes* (1647) and set out from Gadamer's hermeneutic philosophy of history to distance myself from this view on the relation between text and context. I propose a new intertextual approach to a historical text as an alternative which enables a commentator to further explore the specific historicity of a text and his own perspective on the past.

Correspondentie

Christophe Van der Vorst
Universiteit Gent
Blandijnberg 2,
C 006
9000 Gent
E-mail
christophe.vander
vorst@ugent.be

*Verdenckt den Dichter niet die desen Rijm beleidt.
Hy heeft U vander jeughd met ydel' vrolickeid,
Met jock voor jock bericht; en 'tdocht hem, in die jaren,
Dat vvoorden sonder Sout en lacchen, Susters vwaren,
En 'tdocht u even soo. Nu vveten Ghy en Hy
Het suer en 'tsoet gesicht te stellen, naer het zy.
Naer't nu is, voegt ons 'tsuer; maer tusschen 'tsuer en 'tsuere
Valt keurigh onderscheid: d'Ellendigh' avond-ure
Daer God ons mede dreight, vereischt een amper-soet,
Een statig-suer gelaet van ooghen en gemoed.
(Constantijn Huygens, *Ooghentroost*, 1647, 5)*

1. INLEIDING

Deze bijdrage heeft als titel het openingsvers van Constantijn Huygens' *Ooghentroost* (1647). Daar zijn verschillende redenen voor. In de eerste plaats vloeien onderstaande bedenkingen voort uit een onderzoeksproject dat Huygens' troostgedicht als onderwerp heeft.¹ Eerder werd de theoretische onderbouw voor een editie van Huygens' gedicht door Jürgen Pieters en mezelf toegelicht.² Met deze tekst wil ik verder nadenken over de theoretische basis van het editieproject.

Het openingsvers van *Ooghentroost* komt om nog een tweede reden goed van pas. 'Begrijp mij niet verkeerd', lijkt Huygens te zeggen, waardoor hij van bij de aanvang anticipeert op mogelijke reacties op zijn gedicht. Commentaren zijn doorgaans reacties op teksten. Het vers biedt dus een opstap naar het thema dat in deze bundel centraal staat. Zowel Huygens' vers als commentaren problematiseren tekstinterpretatie. In de geciteerde regels kunnen we een zekere bezorgdheid lezen over de interpretatie van *Ooghentroost* dat afwijkt van wat de dichter eerder schreef. Zoals bekend schreef Huygens *Ooghentroost* voor een vriendin die geleidelijk aan blind werd, Lucretia van Trello. De dichter spreekt zijn vriendin aan en drukt haar op het hart dat hij haar verdriet ernstig neemt. In het verleden heeft hij haar met schertsende rijmen onderhouden en misschien zelfs geplaagd.³ De hui-

¹ De beschrijving van het project is te vinden op: <<http://www.nederlandseliteratuur.ugent.be/onderzoek/Ooghentroost>> [8/6/2012]. Jürgen Pieters schreef de aanvraag, en FWO Vlaanderen en het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie van de KANTL financierden elk een deel van het project.

² Zie Pieters (2007) en Pieters & Van der Vorst (2009).

³ Het gaat om enkele jeugdgedichten van Huygens waaronder 'Aen Joffr. Van Trello' (Huygens, 1892, deel 1, p. 166-169; Huygens, 2001, deel 1, p. 63-65 en deel 2, p. 186-187. Voor meer

dige omstandigheden vragen om een andere toon. *Ooghentroost* mag dan wel voor een groot deel een satire zijn op de hebzuchtige mensen, eerzuchtige mensen, enz., ja zelfs op zieke mensen, de dichter betoont oprecht zijn medeleven met zijn vriendin. Huygens wil Lucretia troosten voor de afname van haar zicht, en wil haar dus zeker niet hekelen.⁴ Ze mag zijn verzen niet verkeerd begrijpen.

Vanaf het openingsvers wordt met andere woorden de thematiek van de oordeelsvorming aan de orde gesteld. Lucretia, en alle lezers met haar, wordt verzocht om vooroordelen ten aanzien van de tekst en de auteur aan de kant te zetten. Precies het vooroordeel is een belangrijk motief in Huygens' gedicht.⁵ Zoals gezegd is *Ooghentroost* een troostdicht voor blinden. Het gedicht behoort tot de traditie van de *consolatio caecitatis*. In deze traditie wordt de feilbaarheid van het menselijke zicht aangewend als troostargument. De redenering gaat dat de mens vaak door zijn ogen wordt bedrogen. Wat hij ziet is veelal schijn en leidt tot verkeerde vooronderstellingen. Achter de uitwendige schijn zit een diepere werkelijkheid verborgen. Maar de ogen van de mens vormen geen betrouwbare instrumenten om die waarheid te onthullen. Daarom zijn ze misbaar. De blinde moet dus allerminst treuren. Het is net zijn visuele beperking die hem vrijwaart van misleidende vooroordelen.

In *Ooghentroost* wordt de oordeelsvorming niet alleen gethematiseerd, er wordt ook een beroep op gedaan. Oordeelsvorming heet nu scheppingsvermogen. De auteur doet een appel aan de creativiteit van elke lezer. In de gedaante van een blinde dichter vraagt de auteur met drang mee te schrijven aan het gedicht: 'Doet hier een' minne-proef aen een' arm' blinde-mann, / Die opden dool-Rijm is, en 't huys niet vinden kan.' Het appel spoort de lezer aan om zijn verbeelding in te zetten bij het lezen van het gedicht. Hoewel het woord 'minne-proef' herinnert aan de Augustiniaanse hermeneutiek waarin

over Van Trello en de ruimere ontstaanscontext van het gedicht, zie de inleiding bij de editie van *Ooghentroost* in Huygens (1984).

⁴ *Ooghentroost* wordt traditioneel opgevat als een tekst waarin twee à drie genres samenkomen: de troostliteratuur, de satire en de karakters of zedeprenten (zie ook De Kruyter, 1971, p. 3-28 en Huygens, 1984, p. XVII). In de inleidende verzen (1-140) en de slotverzen (961-1002) worden vooral troostargumenten uitgewerkt. In het middengedeelte voert Huygens een aantal 'blinden' op, dat zijn mensen die lichamelijk wel zien maar geestelijk blind worden geacht, waaronder de gezonde mensen, de zieke mensen, de geruste mensen, de ongerusten, de hebzuchtige mensen, enz.

⁵ Het is niet alleen een motief maar het valt ook te rijmen met biografische elementen. Huygens zat professioneel gezien in een lastig parket op het moment dat hij *Ooghentroost* schreef. Het werd duidelijk voor hem dat hij niet in de gunst stond van Amalia van Solms, de echtgenote van Frederik Hendrik. Bovendien stelde ook de stadhouder steeds minder vertrouwen in zijn secretaris (Hofman, 1983, p. 170 & 189).

de auteursintentie (de wil van God) bij het lezen van teksten (de Schrift in de eerste plaats) fundamenteel is, is *Ooghentroost* toch ook een tekst die uitgaat van de creatieve participatie van de lezer.⁶ Even belangrijk als de tekst te interpreteren zoals de dichter het bedoelt, is het vindingrijk aanwenden van de tekst.⁷ De omvangrijke marge van het gedicht zet de lezer daarbij op weg. Er staan niet minder dan zeshonderd citaten in de marge van de pagina's. Er worden autoriteiten aangehaald uit diverse klassieke en vroegchristelijke tradities om de meer erudiete lezer te behagen en te prikkelen.⁸

Veel literaire teksten vragen gelezen te worden zoals de schrijver het bedoelde. Dat appel wordt niet langer zonder meer beantwoord. In de plaats daarvan leest men een literair werk ook tegen de achtergrond van zijn context. In dat geval redeneert men dat een literaire tekst kan worden begrepen als de historische werkelijkheid waaraan hij refereert in kaart is gebracht. Doorgaans neemt men aan dat die context kan worden afgebakend en dat hij de *conditio sine qua non* is om de historische betekenis van de tekst te onthullen. In het vervolg van deze bijdrage zal ik afstand nemen van deze opvatting over de relatie tekst-context. Het perspectief dat ik voorsta bestaat erin een historische tekst te lezen in het licht van verschillende interteksten. Met interteksten bedoel ik niet zozeer (niet-)gemarkeerde traceerbare referenten in de vorm van literaire teksten maar wel discursieve velden waarin een literaire tekst als dusdanig kon ontstaan en betekenis kreeg. Het idee is dat sporen van die velden in de vorm van (niet-)literaire teksten tot ons zijn gekomen, maar dat die sporen niet absoluut kunnen worden verankerd. Ik zou in een editie ruimte willen bieden aan zulke interteksten, niet omdat de auteur ernaar verwees of ermee vertrouwd was, maar wel omdat ze deel uitmaken van denkwijzen die

⁶ Het begrip 'caritas' speelt in de hermeneutiek van Augustinus een dubbele rol. Het is volgens Augustinus niet alleen de boodschap van de Schrift, het is volgens de kerkvader ook de wil van God dat zijn Woord zo wordt begrepen. Volgens Augustinus spreekt uit de Schrift dat de lezer God en zijn medemens moet liefhebben. In één beweging verheft Augustinus deze 'auteursintentie' ook nog eens tot een hermeneutische regel: God zou ook willen dat de Schrift zó wordt gelezen dat daaruit blijkt dat dit Zijn boodschap was. 'Iedereen die dus denkt de Schrift of een willekeurig gedeelte daarvan te hebben begrepen, maar ondanks dat begrip die tweevoudige liefde, voor God en zijn naaste, niet heeft opgebouwd, heeft de Schrift nog niet begrepen'. (*De doctrina christiana*, 1.36, Augustinus, 1999, p. 67)

⁷ Voor een lectuur van *Ooghentroost* in het licht van de vroegmoderne hermeneutiek, zie mijn 'Vroegmoderne en laatmoderne hermeneutiek: naar aanleiding van Constantijn Huygens' *Ooghentroost*.'

⁸ Cressy toonde aan dat het in protestantse middens omstreeks de zestiende en zeventiende eeuw heel gewoon was dat lezers actief lazen, door moeilijke passages te blijven herlezen, door glossen in hun lectuur te betrekken en door citaten bewust op te zoeken in de bronteksten (Cressy, 1980, p. 5).

de literaire tekst – het onderwerp van de editie – mogelijk hebben gemaakt. Idealiter geven de analyses van de interteksten aanleiding tot een kritische reflectie op het verleden waarin de literaire tekst heeft gefunctioneerd. Aangezien het niet altijd om gemarkeerde interteksten gaat spreekt het dat de rol van de lezer in dit proces cruciaal is. Het is aan hem of haar om uit te maken of het vruchtbaar is om deze of gene intertekst bij de lectuur van de literaire tekst te betrekken, of zo men wil, om het een plaats toe te kennen in de commentaar. Naar mijn gevoel is zo'n intertekstuele benadering niet alleen productiever maar sluit ze ook beter aan bij recentere opvattingen over het begrip van het verleden. Om een en ander concreter te maken kom ik op het einde van deze bijdrage terug op *Ooghentroost*. In wat volgt lees ik 'De commentaar' (1956) van Wytze Gs. Hellinga (1908-1985), een stuk dat een canonieke waarde heeft gekregen in de literatuur over commentaar. Hellinga's tekst is representatief voor een bepaalde omgang met historische teksten die in grote lijn navolging blijft kennen in de neerlandistiek, in het bijzonder in de editiewetenschap. Zijn methodologie hangt samen met een visie op de historische werkelijkheid die nog veel weerklank kent in de historische discipline, maar ik wil daar graag een andere visie tegenover plaatsen.

2. DE VERANKERING VAN HET VERLEDEN

De aanleiding voor Hellinga's tekst was de heruitgave van *Van den Vos Reinaerde* door Carlo Zaalberg in de reeks *Malmbergs Nederlandse schoolbibliotheek*. Zoals de titel van Hellinga's stuk laat vermoeden had de Amsterdamse hoogleraar kritiek op de commentaar bij die schooluitgave. Hellinga spreekt met autoriteit want hijzelf publiceerde drie jaar voordien een driedelige diplomatische uitgave van de *Reinaert*. Zijn kritiek op Zaalbergs editie is zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. Voor Hellinga staat het buiten kijf dat de schooluitgave te weinig commentaar biedt. Hij begrijpt wel dat men scholieren beter niet doodslaait met ellenlange duidingen van de historische tekst maar het is toch een paradox dat er 'aanmerkelijk minder informatie gegeven wordt naar mate het publiek minder, ja niet deskundig is.' (Hellinga, 1956, p. 110) Hellinga redeneert dat scholieren juist baat hebben bij voldoende begeleiding bij historische teksten die door hun vorm en inhoud sowieso moeilijker leesbaar zijn.

Ook de kwaliteit van Zaalbergs commentaar laat volgens Hellinga te wensen over. De eerste tekortkoming betreft de parafrases van sommige delen van

de *Reinaert*. Deze parafrases zijn om twee redenen een zwaktebod: ten eerste brengen parafrases het tekstbegrip in gevaar want ze vervangen lang niet altijd alle elementen van de oorspronkelijke tekst die zo cruciaal zijn voor het begrip van andere delen van de tekst; ten tweede ontnemen parafrases de jonge lezers potentieel leesplezier omdat ze vaak de stem van de meesterverteller, Willem die Madocke maecte, het zwijgen opleggen. En het is precies die intratekstuele commentaar van de verteller die appelleert aan de ervaringen van de jonge lezers, aldus Hellinga. Naast de parafrases heeft Hellinga ook kritiek op de woordverklaringen. Die woordverklaringen noemt Hellinga een ‘gederailde probleemstelling.’ (Hellinga, 1956, p. 115) De ontsparing waarop hij alludeert kent haar wortels in de negentiende-eeuwse filologie en betreft de traditie om bij de uitgave van historische teksten, zoals die van Zaalberg, vooral lexicografische duidingen op te nemen. Hellinga zou ervoor kiezen minder vaak woordverklaringen te geven, maar waar ze werkelijk nodig zijn, omstandiger te maken. Kortom, zowel de parafrases als de woordverklaringen dreigen door hun beknoptheid de lezer op het verkeerde spoor te brengen want ze doen afbreuk aan de historische werkelijkheid waaraan de tekst refereert. Door een manifest gebrek aan goede commentaar – Hellinga spreekt in termen van ‘informatie’ en ‘feiten’ – is het gevaar niet denkbeeldig dat de hedendaagse lezer ‘zelfstandig’ en op basis van ‘speculatie’ de historische tekst zal lezen. (Hellinga, 1956, p. 117-118; 111) Dat leidt, volgens de editeur, onvermijdelijk tot foute interpretaties van de historische tekst.

Wat verstaat Hellinga onder foute interpretaties? Interpretaties zijn fout als ze niet stroken met de historische werkelijkheid waarin de tekst ontstaan is. Hellinga’s visie op de interpretatie van historische teksten, en dus ook op de commentaar, hangt samen met zijn affiniteit voor een specifieke traditie in de editiewetenschap, de *new bibliography*.⁹ Deze Angelsaksische school van editeurs, gesticht door Ronald Brunlees McKerrow (1872-1940), Walter Wilson Greg (1875-1959) en Fredson Bowers (1905-1991), legt zich vooral toe op de reconstructie van historische teksten in hun oorspronkelijke vorm. De methode van de analytische bibliografen verloopt volgens strikte regels en heeft als voornaamste doel historische teksten van allerlei corrupties te zuiveren. De editeurs redeneren dat de betekenis van de historische tekst zich

⁹ In het slot van zijn bijdrage betoont Hellinga eerbied voor de *new bibliographers* en verklaart dat men misschien bereid moet zijn het label van conservatisme dat hen te beurt is gevallen voor lief te nemen (Hellinga, 1956, p. 120 & noot 26).

pas laat kennen na een lectuur van de tekst in zijn oorspronkelijke materiële verschijningsvorm. Een zuivere tekst is de belangrijkste voorwaarde voor het begrip van de historische tekst. Twee premissen worden hier met elkaar verbonden: de historische tekst kan als object worden hersteld in de vorm zoals hij in het verleden heeft bestaan; zijn betekenis hangt af van het welslagen van dat project want de enige echte relevante betekenis van de tekst, vanuit wetenschappelijk oogpunt, is de betekenis die er in het verleden aan toegekend werd. Dat impliceert dat de waarde van de historische tekst bepaald wordt door de mate waarin hij in zijn oorspronkelijke vorm hersteld kan worden. De interesse van de *new bibliographers* ligt met andere woorden volledig in het verleden.

Ook voor Hellinga betekent editeren in de eerste plaats het herstellen van een historische tekst in zijn ontstaansvorm. Hellinga vertrekt van het paradigma dat het verleden kenbaar is zoals het is geweest, en wel nadat de bronnen in hun eerste verschijningsvorm teruggekeerd zijn. Hij neemt aan dat er een traceerbare lijn loopt tussen de tekst en het verleden waarvan deze tekst een product is – de ‘geestesstructuur’, ‘cultuur’, ‘beschaving’, zoals hij het noemt. Hij redeneert als volgt. De historische tekst bestaat uit ‘taalvormen’, en die ‘taalvormen’ bepalen het zogenaamde ‘feitenaanbod’.¹⁰ Ik leid hieruit af dat voor Hellinga de historische tekst zijn context bepaalt. Samen met de tekst is ook de context eenduidig gegeven – aan de tekst kan een verzameling historische feiten worden gerelateerd die de tekst definitief plaatsen. In zijn ogen faalt Zaalberg omdat hij niet de historische context meegeeft zoals de historische tekst het hem in principe toelaat. En zonder die context in de vorm van commentaar dreigen de scholieren zich een verkeerd beeld te vormen van de tekst en van het verleden. Met die redenering ben ik het niet eens. Een historische tekst biedt geen objectief aanwijsbare indicaties van zijn precieze context, en al zeker niet van de

¹⁰ Hellinga (1956) schrijft dat tekstinterpretatie betekent dat filologen er ‘principieel naar streven, het taalaanbod en daarom dus het feitenaanbod door middel van taalvormen in een gegeven context opnieuw te doen plaats vinden vanuit de geestesstructuur en binnen de cultuur en beschaving waardoor de communicatie in zulk een geval oorspronkelijk werd bepaald. Dat is dus nog steeds de doelstelling van diegenen die in het begin van de negentiende eeuw het nationale litteraire bezit van het Westen wilden openleggen’ (p. 119). De klemtoon die Hellinga legt op ‘taalvormen’ en ‘feitenaanbod’ zou ik met Jan Rocks analyse van het ‘antiquarisme’ willen verbinden. Rock stelt in de filologische wetenschap van na 1840 een vorm van antiquarisme vast. Hij ontleent het concept aan Arnaldo Momigliano en omschrijft het als volgt: ‘De belangrijkste kenmerken [van dat antiquarisme] is een exemplarische opvatting over het verleden en over oude taalvormen, en een fascinatie voor de materiële wereld, buiten de tekst als basis voor filologische kenniszekerheid’. (Rock, 2010, p. 477)

grenzen van die context. Hellinga houdt zijn lezers voor dat elke historische tekst een kern bevat en dat filologen die kern naar boven halen en communiceren aan de niet-deskundige lezers. Naar mijn aanvoelen kan de verhouding ook anders opgevat worden. Als er in een commentaar zo'n essentie wordt geïsoleerd dan is het de commentator die ze heeft gecreëerd, want de historische tekst op zich bevat geen essentie of hij geeft ze toch zeker niet prijs.

‘Dus hoende reynaert sinen gast’: de historische tekst is als de vos – hij laat zich nooit strikken.¹¹ Verhelderend in dit opzicht is de analyse van de commentaar die Michel Foucault in *L'Ordre du discours* geeft. In zijn verhandeling plaatst hij de eeuwenoude traditie van het becommentariëren in een historisch perspectief en hij vraagt zich af met welk doel commentaren geschreven worden.¹² Commentaren beweren de leesbare dubbel te zijn van een onleesbaar verklaard origineel, zoals bijvoorbeeld een historische tekst. ‘Le commentaire n’a pour rôle, quelles soient les techniques mises en oeuvre, que de dire enfin ce qui était articulé silencieusement là-bas. Il doit, selon un paradoxe qu’il déplace toujours mais auquel il n’échappe jamais, dire pour la première fois ce qui cependant avait été dit et répéter inlassablement ce qui pourtant n’avait jamais été dit.’ (Foucault, 1971, p. 27) Maar zijn commentaren echt wel louter het product van onze wil tot weten? Doorgaans, zo illustreert Foucault, worden commentaren geschreven om het spreken over een tekst te sturen, zo niet helemaal te begrenzen. Vanaf een afstand beschouwd werkt een commentaar als een controlemechanisme dat het discours over een tekst wil bepalen. Mogen we stellen dat dit mechanisme ook speelt in Hellinga’s kritiek op Zaalberg? De hoogleraar schrijft: ‘Lezen is nooit een gemakkelijk consumeren’ en hij leidt daaruit af dat het de taak is van de commentator een lezer langs de geijkte wegen binnen te leiden in de wereld van een kunstwerk (Hellinga, 1956, p. 113). Hij moet daarbij de lezer niet te veel ‘zijn vrijheid [...] laten.’ (*Ibidem*) In feite vindt Hellinga dat Zaalberg zijn autoriteit als deskundige niet voldoende laat gelden in zijn *Reinaert*-uitgave. Zaalberg, zo heet het bij Hellinga, moet het lezen van de scholieren strikter in de hand houden, want anders dreigt hun verbeelding het over te nemen. Op dat moment glipt de historische tekst door de mazen van het net: de ‘gegeven context’ aldus Hellinga.

¹¹ *Van den vos reynaerde*, ed. Hellinga, vers 1200, p. 74.

¹² Voor een verhelderend overzichtsartikel over de vroegmoderne tekststudie en commentaartraditie, zie Grafton (1985).

Ik wil Foucaults analyse hier allerminst aanwenden om commentaren bij historische teksten verdacht te maken of het nut ervan met veel omhaal van tafel te vegen. Historische teksten als *Van den Vos Reinaerde* verdienen alle acribie waarmee editoren als Hellinga historische teksten eer bewijzen. Mijn vraag is veeleer of er ook ruimte bestaat voor een andersoortige commentaar, die de verhouding van de historische tekst tot het heden problematiseert. Hoe zou zo'n commentaar er dan mogen uitzien? Om ons een voorstelling te kunnen maken van zo'n commentaar lijkt er een perspectiefwissel nodig op het lezen van historische teksten. Zoals gezegd lezen Hellinga en de analytische bibliografen historische teksten met het oog op 'informatie' over het verleden. Voor hen is het verleden het begin- en eindpunt van hun lectuur. Bovendien moet een historische tekst volgens hen gelezen worden binnen de gesloten context van zijn ontstaan en vrij van snijpunten met het heden. Wanneer die snijpunten in een lezing worden betrokken loopt de commentator immers het risico een gecontamineerd (anachronistisch?) beeld van het verleden op te roepen. Daar ligt volgens Hellinga dan ook het gevaar van een al te onbevangen lezing van de *Reinaert* door scholieren. Maar als ik vervolgens stel dat elke commentator in wezen een kern toedicht aan een historische tekst veeleer dan ze uit de tekst te lichten, hoop ik onder de aandacht te brengen dat er geen enkele commentaar denkbaar is die de context van een tekst steriel aanbiedt, al was het maar omdat elke context wordt gekozen en ingevuld door een particuliere lezer. Elke commentaar is mijns inziens het effect van de historiciteit van de lezer die alleen die dingen in een tekst kan zien die op het moment van zijn lectuur door historische omstandigheden zichtbaar zijn. Idealiter neemt hij die historiciteit mee in zijn lectuur van de literaire tekst en brengt hij de hele tekstinterpretatie een stap verder. De bewuste overdenking van zijn inbedding als het subject (lezer, historicus) in de geschiedenis kan dan een constitutief element uitmaken van een andere omgang met de historische tekst en het verleden.

Met deze bedenkingen heb ik de overstap gemaakt van de teksteditie naar de geschiedfilosofie. Het voorstel tot verbreding van het historisch denken waarover ik het hiervoor had is in de twintigste eeuw het scherpst geformuleerd door Hans-Georg Gadamer (1900-2002). In zijn *Wahrheit und Methode* (1960) vat hij het als volgt samen: 'Ein wirklich historisches Denken muss die eigene Geschichtlichkeit mitdenken'. (Gadamer, 1990, p. 305) Zo'n reflectie op de eigen historiciteit betekent meer dan louter een bewustwording van het eigen perspectief, verheldert Frank Ankersmit in zijn commentaar op *Wahrheit und Methode*. Ankersmit schrijft: 'Vóór Gadamer hadden

de historisten werkelijk alles gehistoriseerd, maar ze gingen nooit zover om ook zichzelf te historiseren.’ (Ankersmit, 2007, p. 207) Deze waarneming lijkt ook op te gaan voor Hellinga. Hij publiceerde zijn erudiete bijdrage vier jaar voor de verschijning van Gadamer's *opus magnum* en hij zag kennelijk nog niet de mogelijkheden van zo'n historisering van de lezer-historicus. Maar het is nog maar de vraag of de verdieping van het historisch onderzoek waartoe Gadamer de aanzet gegeven heeft ondertussen wel al navolging kreeg. Alvorens hierop in te gaan schets ik kort Gadamer's analyse van het historisch denken zoals het zich ruim een halve eeuw geleden volgens hem voltrok.

3. HET OPENEN VAN DE CONTEXT

Volgens Gadamer moet historisch onderzoek een begin maken met de historisering van het historisch denken zowel als de historicus wil het werkelijk een stap voorwaarts maken. De reden is dat elke onderzoeker, zoals elk ander historisch subject, ingebed zit in de geschiedenis.¹³ Gadamer redeneert dat het niet ondanks maar dankzij de inbedding in de geschiedenis is dat de onderzoeker zijn positie kan bepalen ten aanzien van het historisch moment dat hem zo fascineert en dat in veel opzichten zo verschillend is van het moment waarin hij leeft.¹⁴ In die zin, stelt Gadamer, kan er ook niet echt sprake zijn van een historische afstand tussen de onderzoeker en het onderzoeksobject omdat de onderzoeker deel uitmaakt van een groter geheel waartoe ook zijn onderzoeksobject behoort: hij zit vervat in de geschiedenis. Indien men toch wil denken in termen van historische afstand tussen de

¹³ Dat lijkt zo vanzelfsprekend dat wel eens wordt vergeten dat zelfs onze voorkeur voor deze of gene historische tekst op zich al ingegeven is door onze historische inbedding. Maar voor Gadamer houdt het vooral in dat de historicus op zijn hoede moet zijn om hetgeen zich als waarheid aandient als de ‘hele’ waarheid van het historisch object te beschouwen. ‘Wenn wir aus der für unsere hermeneutische Situation im ganzen bestimmenden historischen Distanz eine historische Erscheinung zu verstehen suchen, unterliegen wir immer bereits den Wirkungen der Wirkungsgeschichte. Sie bestimmt im voraus, was sich uns als fragwürdig und als Gegenstand der Erforschung zeigt, und wir vergessen gleichsam die Hälfte dessen, was wirklich ist, ja mehr noch, wir vergessen die ganze Wahrheit dieser Erscheinung, wenn wir die unmittelbare Erscheinung selber als die ganze Wahrheit nehmen.’ (Gadamer, 1990, p. 305-306)

¹⁴ Het is ook vanwege die inbedding in de geschiedenis dat de mens nooit helemaal zichzelf zal kennen, concludeert Gadamer. ‘Auch die Erhellung dieser Situation, d. h. die Wirkungsgeschichtliche Reflexion, ist nicht vollendbar, aber diese Unvollendbarkeit ist nicht ein Mangel an Reflexion, sondern liegt im Wesen des geschichtlichen Seins, das wir sind. *Geschichtlichkeit heisst, nie im Sichwissen Aufgehen.*’ (Gadamer, 1990, p. 307)

onderzoeker en het verleden, gaat Gadamer verder, moet men die afstand niet zien als iets problematisch ('ein Abgrund, der überbrückt werden muss') maar als datgene wat de onderzoeker met het verleden verbindt ('der tragende Grund des Geschehens, in dem das Gegenwärtige wurzelt'). (Gadamer, 1990, p. 302) Die verbinding bestaat uit een continuïteit van gewoontes en tradities.¹⁵

Voor Gadamer bevindt de historicus zich in de geschiedenis, en werkt de geschiedenis door in de historicus. Deze voorstelling brengt twee bedenkingen met zich mee. Enerzijds moet een grondig historisch onderzoek ruimte bieden voor het moment waarin de historicus werkt en anderzijds moet de historicus zijn methode en zichzelf steeds meedenken bij zijn benadering van een historisch moment. Dan pas zal de verhouding tussen de historicus en het historisch moment dat hij wil begrijpen scherper zichtbaar worden en zal de polariteit 'eigen' versus 'vreemd' waarop de analyse van een historisch object grotendeels gefundeerd is meer tot zijn recht komen.¹⁶ Kortom, er zal een ander en vermoedelijk complexer beeld ontstaan van het verleden (en logischerwijze ook van het heden). Om dat nog eens met de bekende beeldspraak van Gadamer samen te vatten: pas als de historicus zich naar het verleden beweegt, en omgekeerd, als hij het verleden naar het heden toebrengt, zal het historisch moment aanschouwelijker worden. Idealiter treedt er een versmelting van horizonten op, die van de historicus en die van het verleden.

Hier stopt doorgaans de voorstelling van Gadamers analyse van het historisch denken. De nuances waarmee de Duitse filosoof een en ander uitdrukt verdienen evenwel aandacht. Zo is het beeld van de historische horizonten een even grote fictie, aldus Gadamer, als het idee van een duidelijk definieerbaar subject of cultuur. Historische horizonten mogen niet worden opgevat als 'geschlossene

¹⁵ Die 'Herkommens und Tradition' bepalen in zekere mate wie de historicus is, hoe hij tegen het verleden aankijkt en hoe hij ermee omgaat. Vanuit het poststructuralisme is kritiek geformuleerd op Gadamers voorstelling van de traditie als een continuïteit. Hij zou te veel voorbij gaan aan de breuken en discontinuïteiten in de geschiedenis. We kunnen hier tegen inbrengen dat Gadamer wel oog had voor zulke verschuivingen en tegenstellingen (zie bij voorbeeld *Wahrheit und Methode*, p. 288-289) en dat het als Duitse filosoof die kort na de Tweede wereldoorlog werkzaam was niet evident kan zijn geweest om veel nadruk te leggen op breuklijnen en conflicten in de geschiedenis.

¹⁶ Gadamer heeft kritiek op het denken in termen van welomlijnde objecten in de humane wetenschappen: 'Das gerade unterscheidet die Geisteswissenschaften von den Naturwissenschaften. Während der Gegenstand der Naturwissenschaften sich idealiter wohl bestimmen lässt als das, was in der vollendeten Naturerkenntnis erkannt wäre, ist es sinnlos, von einer vollendeten Geschichtserkenntnis zu sprechen, und eben deshalb die Rede von einem 'Gegenstand ans sich', dem diese Forschung gilt, im letzten Sinne nicht einlösbar.' (Gadamer, 1990, p. 289-290)

Horizonten' maar wel als open en veranderlijke structuren (Gadamer, 1990, p. 303). Voor Gadamer is de historische horizon steeds in beweging en hangt die beweging samen met de manier waarop het historisch subject zich in een historische situatie plaatst van waaruit hij het verleden beschouwt (*Idem*, p. 303-304) wat ook implicaties heeft voor de tekstinterpretatie.

Wat Gadamer zegt over tekstinterpretatie illustreert de hermeneutische logica van waaruit hij denkt, en verklaart tegelijk zijn kritiek op het historisme van grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw. Gadamer stelt dat een tekst gewoonlijk begrepen wordt vanuit een 'Vorgriff der Vollkommenheit', dat is de vooronderstelling dat een tekst op elke plaats een eenvormige betekenis uitdraagt en dat die betekenis daarenboven een waarheid uitdrukt (*Idem*, p. 299). De 'Vorgriff der Vollkommenheit' sluit dus interne fricties in de tekst uit alsook de mogelijkheid om een tekst anders te lezen dan binnen de dichotomie 'waar' en 'onwaar' (*Ibidem*). Analytisch bibliografen lezen historische teksten inderdaad vanuit deze premissen. Hellinga geeft aan waar die benadering vandaan komt. Haar oorsprong kan worden gesitueerd in de negentiende-eeuwse filologie en de moderne linguïstiek; die benadering moet worden gezien als een poging om de succesvolle 'exacte wetenschappen' te evenaren; ze wil komaf maken met het verwijt van 'geesteswetenschappelijke genoegzaamheid' aan het adres van historici, dixit Hellinga (1956, p. 199 & noot 24). Welk alternatief biedt Gadamer voor de vooronderstelling van eenheid en volledigheid?

Die Hermeneutik muss davon ausgehen, dass wer verstehen will, mit der Sache, die mit der Überlieferung zur Sprache kommt, verbunden ist und an die Tradition Anschluss hat oder Anschluss gewinnt, aus der die Überlieferung spricht. Auf der anderen Seite weiss das hermeneutische Bewusstsein, dass es mit dieser Sache nicht in der Weise einer fraglos selbstverständlichen Einigkeit verbunden sein kann, wie es für das ungebrochene Fortleben einer Tradition gilt. [...] [Die Spannung] spielt zwischen Fremdheit und Vertrautheit, die die Überlieferung für uns hat, zwischen der historisch gemeinten, abständigen Gegenständlichkeit und der Zugehörigkeit zu einer Tradition. *In diesem Zwischen ist der wahre Ort der Hermeneutik.* (Gadamer, 1990, p. 300)¹⁷

Tegenover het idee van een gesloten historische werkelijkheid, het historisch object *eo ipso* en de begrensde historische betekenis plaatst Gadamer een dia-

¹⁷ Zijn cursivering.

loog tussen de historicus, de tekst en de traditie.¹⁸ Het spreekt voor zich dat daarmee de focus van het historisch onderzoek verschuift. Van belang is niet langer uitsluitend het verleden, maar evenzeer het heden. Er worden andere verwachtingen gekoppeld aan het historisch onderzoek. Er wordt niet langer vastgehouden aan het idee dat het verleden kan worden gereconstrueerd in de vorm van markeerbare objecten, betekenissen of contexten maar dat het verleden enkel in de vorm van nieuwe teksten kan worden geconstrueerd door de historicus en de lezer. Om een en ander eenvoudig voor te stellen: het verleden is in wezen een groeiende verzameling aan tekstuele fenomenen.

4. NOG STEEDS BINNEN DE MUREN VAN EEN TEKST

Wat kan Gadamer's analyse van de tekstinterpretatie ons leren over commentaar? Vermoedelijk zou Gadamer in de eeuwenoude praktijk van het becoming-tariëren een praktische illustratie zien van de doorwerking van de traditie in de mens – de commentaar als een van de vele gewoontes die zo bepalend zijn voor ons denken, handelen en ervaren, en een potentieel onderwerp voor historisch onderzoek. Tegelijkertijd maakt zijn kritiek op enkele hermeneutische vooronderstellingen ons alert voor de status van de commentaar, zeker als zo'n commentaar beweert een waarheid uit te drukken.¹⁹ Ook recente geschriften over commentaar buigen zich over het 'discours vrai', om met Foucault te spreken.²⁰ Wanneer ik het even beperk tot publicaties op het

¹⁸ Gadamer stelt de traditionele opvatting in vraag dat de wetenschapper zich onthecht moet opstellen ten aanzien van zijn onderzoeksobject. We moeten loskomen van de gedachte dat we alleen een beeld krijgen van een historisch moment door er ons naakt naartoe te begeven. Wat betekent het dan wel, vraagt hij retorisch, zich naar het verleden begeven? 'Gewiss nicht einfach: Von-sich-absehen. Natürlich bedarf es dessen insoweit, als man die andere Situation sich wirklich vor Augen stellen muss. Aber in diese andere Situation muss man sich selber gerade mitbringen. Das erst erfüllt den Sinn des Sichversetzens. Versetzt man sich z. B. in die Lage eines anderen Menschen, dann wird man ihn verstehen, d. h. sich der Andersheit, ja der unauf löslichen Individualität des Anderen gerade dadurch bewusst werden, dass man *sich* in seine Lage versetzt.' (Gadamer, 1990, p. 310. Zijn cursivering)

¹⁹ Voor een diepgaande analyse van Gadamer's kritische omgang met het begrip waarheid, zie Wachterhauser (1986).

²⁰ Foucault, die weliswaar in een ander filosofisch paradigma werkte, was evenzeer achterdochtig ten aanzien van zulke waarheidsdiscoursen. Hij tekende bezwaar aan tegen de aanname dat er in de menswetenschappen een waarheid bestaat en dat die waarheid in neutrale termen gecommuniceerd kan worden. In *Les mots et les choses* (1966) schrijft hij bijvoorbeeld: 'C'est le statut de ce discours vrai qui demeure ambiguë' (p. 331). Ambigu omdat zo'n discours de kaart trekt van hetzij het positivisme (waarin het complexe tot iets eenvoudigs herleid wordt) hetzij de eschatologie (waarin de waarheid in het vooruitzicht wordt gesteld).

domein van de editiewetenschap leunen ze naar mijn gevoel desalniettemin nog dicht aan bij de opvattingen van Hellinga. Alvorens verder te gaan wil ik benadrukken dat mijn bedenkingen bij deze publicaties louter betrekking hebben op enkele theoretische uitgangspunten, niet op de wetenschappelijke rigueur en expertise waarmee de auteurs edities verzorgd hebben.

In *Naar de letter* (1995) geeft Marita Mathijssen een overzicht van de voornaamste tendensen in het denken over commentaar van de laatste halve eeuw. De teneur lijkt telkens dat editeurs zich moeten beperken tot het verstrekken van ‘informatie’ en dat ze terughoudendheid aan de dag moeten leggen wat betreft ‘interpretatieve of evaluerende’ commentaar. (Mathijssen, 1995, p. 335) Verder lijken editeurs het er over eens dat elke commentaar ‘subjectief’ is maar dat ‘objectiviteit’ niettemin moet worden nagestreefd. (*Idem*, p. 337) Naar gelang van het editietype dringen zich andere regels op met betrekking tot het verstrekken van de commentaar, maar wat de verschillende commentaartypes sowieso met elkaar gemeen hebben is dat ze het begrip van de historische tekst door de hedendaagse lezer moeten bewerkstelligen. Dat begrip wordt vooral mogelijk gemaakt door problemen van ‘referentiële’ aard aan te pakken zodat de ‘historische afstand’ tussen de lezer en de tekst overbrugd kan worden. (*Idem*, p. 339-340) Zelf stelt Mathijssen dat ‘het streven van de editeur erop gericht [is] de context, of de horizon van de lezer van toen te herstellen. Daar waar de hedendaagse lezer bepaalde teksten en passages niet zou begrijpen door het ontberen van kennis die vroeger bij het lezen bekend verondersteld werd, moet de editeur ingrijpen. De editeur is degene die controleert of de communicatie tussen de vroegere schrijver en de nieuwe lezer naar behoren functioneert.’ (*Idem*, p. 341-342) In de lijn van de analytische bibliografen en Hellinga lijkt ze ervan overtuigd dat de historische tekst zijn context uitwijst. Ze vindt in elk geval dat de lezer de context verdient die het ‘beoogde publiek’ kende, dat is het publiek die de auteur voor ogen had bij het schrijven van zijn tekst. (*Ibidem*) De nadruk ligt op ‘de kennis van de lezer van toen’ en het doel is om de historische tekst ‘juist te kunnen begrijpen.’ (*Ibidem*)

Ook Ton van Strien verdedigt dat er uit een historische tekst veel informatie spreekt. In zijn annotatie van Constantijn Huygens’ *Hofwijck* (2008) is er naar zijn zeggen ‘[v]eel aandacht voor de referentiële aspecten van de tekst.’ (Van Strien, 2008, p. 62) Zoals bekend is *Hofwijck* een lofdicht op Huygens’ buitenverblijf nabij Voorburg. Van Strien schrijft: ‘Hofwijck, idealiserend als het is, is toch bij uitstek een gedicht over een concrete werkelijkheid.’ (*Ibidem*) Hij acht het veelzeggend dat Huygens bij de publicatie van zijn gedicht een

kaart en platen van zijn buitenverblijf voegde. ‘Naar die wereld verwijst hij’, beklemtoont van Strien, ‘en [Huygens] gaat ervan uit dat zijn lezers daar ook een concrete voorstelling bij hebben.’ (*Ibidem*) Daarom wil de editeur de moderne lezer in de gunstigst mogelijke positie plaatsen door in zijn annotatie op te nemen waaraan Huygens heeft gerefereerd, goed wetende dat de Haagse dichter het misschien niet altijd zo bedoelde. Van Strien verduidelijkt zijn positie als volgt: ‘Dit alles is filologie, in de brede betekenis van dat woord. Het doel is het geven van toelichtingen bij de tekst als historisch document. Wat de tekst verder mogelijk nog aan boodschappen en onuitgesproken signalen bevat, zoals die bij een “deconstruerende” benadering aan het licht kunnen komen, blijft hier buiten beeld.’ (*Idem*, p. 63) Hij vindt nochtans dat betekenisconflicten aandacht verdienen, maar in zijn commentaar zijn ze niet aan de orde.

Van Strien geeft nochtans aan dat hij het met Anne Jacobs eens is, die naar mijn gevoel een stap verder gaat dan hij. (*Idem*, p. 61) Jacobs tekent in zijn studie-uitgave van de gedichten van J. Six van Chandelier (1991) bezwaar aan tegen de ‘reconstructiemethoden’ zoals hij ze noemt en hij verwijst naar de opvattingen van Hellinga en Mathijsen. (Jacobs, 1991, p. XXII)²¹ De commentaar dient zijns inziens niet om de auteursintentie, de context van de tekst of de kennis van het beoogde publiek te herstellen. Jacobs onderstreept dat editoren moeten durven onderkennen dat becommentariëren interpreteren is (dat doet ook van Strien), en hij voegt daaraan toe: ‘De enige juiste interpretatie is (als zij al werkelijk bestaat) niet te achterhalen door de onderzoeker en zelfs de bewering dat de commentaar er slechts naar streeft het juiste interpretatiemoment van de tekst te reconstrueren, is niet gestand te doen. Het ontbreekt de commentator nu eenmaal aan middelen om te bepalen wat de juiste uitleg van de tekst was en dus zal hij die historische interpretatie niet kunnen reconstrueren of zelfs pogen te reconstrueren.’ (*Ibidem*) Jacobs geeft dus aan dat een commentaar bij historische teksten minder te maken heeft met de historische werkelijkheid als dusdanig dan men gewoonlijk geneigd is aan te nemen. De editie, zo lijkt hij te betogen, onderneemt geen reconstructie maar maakt feitelijk een constructie. Jacobs breekt met het idee van de gesloten context en opent de deur voor onzekerheid (als gevolg van selectie en noodgedwongen onvolledigheid). Die onzekerheid valt zijns inziens grotendeels in de hand te houden door na te denken over argumentatie, door de commentaar aannemelijk te maken voor een ruim publiek en door naar een

²¹ Jacobs verwijst naar Hellinga (1956) en naar Mathijsen-Verkooijen (1978).

consensus te werken met de vakgemeenschap, wegen die van Strien aangeeft ook te hebben bewandeld voor zijn commentaar op *Hofwijck*.²²

Ik ben van mening dat edities in de grond interpretatieve constructies zijn die voorstellen articuleren om (historische) teksten op een bepaalde manier te lezen. Elke editie is het product van een zekere leeswijze. Wat de commentaar bij een historische tekst betreft ligt het voor de hand om een parallel te trekken met andere geschiedkundige werken. ‘De interpretatieve historicus weet dat ieder geschiedkundig standpunt voor een belangrijk deel een *commentaar* is op eerdere standpunten en in principe discutabel blijft’, schrijft Ankersmit over historische werken en hij gaat verder: ‘wie becomecommentarieert, ziet af van de onmiddellijke evidentie die ons in staat stelt problemen definitief op te lossen.’ (Ankermit, 1990, p. 257) Dat betekent niet dat geschiedkundige werken vrij zijn van beoordelingen. Maar het is weinig zinvol om in het kader van edities waardeoordelen te koppelen aan uitspraken over waarheid, volledigheid of controleerbaarheid (denk aan Gadamer’s ‘Vorgriff der Vollkommenheit’). Edities kunnen mijns inziens beter gezien worden als manieren van omgaan met (historische) teksten. Finaal produceren ze een historische tekst (of stellen andere lezers in staat een historische tekst te construeren). De vraag kan dan zijn in hoeverre deze of gene editie de mogelijkheden van een historische tekst exploreert. De interessante edities zijn volgens mij niet zozeer de edities die de eerder vermelde onzekerheid proberen te kanaliseren maar wel de edities die de grens van het verantwoorde tekstgebruik opzoeken. Paradoxaalwijs stellen juist deze edities zich niet bloot aan het ongemak dat met de onzekerheid samengaat, en wel omdat ze gemaakt zijn in de wetenschap dat elke editie per definitie feilbaar is.

5. LEZEN MET VERSCHILLENDE BRILLEN

Hier dient zich opnieuw de vraag aan welke vorm zo’n andersoortige – intertekstuele – commentaar zou kunnen aannemen. Om een antwoord op deze vraag te kunnen formuleren biedt een artikel van Gunter Martens met de titel ‘Kommentar – Hilfestellung oder Bevormundung des Lesers?’ (1993) alvast een opstap. Martens beschrijft eerst wat een commentaar volgens hem zeker

²² Jacobs verwijst naar het werk van Stanley Fish (*Is there a Text in this Class. The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge. Harvard University Press, 1980. Vooral hoofdstuk 15).

niet hoort te doen. Een commentaar gaat voorbij aan zijn taak als hij de esthetische functie (naar Jan Mukařovský) van de literaire tekst ondermijnt (herinner hier Hellinga's kritiek op de parafrase). Martens geeft als voorbeeld een passage uit *Der grüne Heinrich* (1845) van Gottfried Keller (1819-1890) waarin het personage Heinrich Lee de 'grote hoofdstad' bezoekt. Een van de commentatoren heeft ooit geprobeerd om de onbestemde plaatsen in dit fragment te identificeren en de meerduidigheden op te lossen. Naar het oordeel van Martens verliest deze commentator uit het oog dat precies deze onbestemdheid en meerduidigheden deel uitmaken van de fictionaliteit van de tekst. Als de editeur meent dat hij zulke onbepaaldheden dient op te lossen – in de vooronderstelling dat hij dat überhaupt zou kunnen – dan vergeet hij dat hij zijn lezer het plezier van het verbeelden ontnemt. Martens houdt een pleidooi om contemporaine documenten aan te bieden als commentaar. Hij wil daarbij gezegd hebben dat deze commentaarvorm niet mag worden gezien als een eenvoudige bronnenverzameling. 'Diese Materialien wären nicht im engeren Sinn von Quellen aufzufassen, sie wären selbst dann noch signifikant, wenn eine Verwendung durch den Autor nicht nachzuweisen ist.' (Martens, 1993, p. 48) Hij geeft het voorbeeld van een gedicht van Hölderlin (1770-1843) waarin een Griekse mythologische figuur optreedt. In zo'n geval, stelt Martens, kan bijvoorbeeld een hoofdstuk uit een mythologisch lexicon aan de lezer aangeboden worden, zelfs al zijn we niet zeker of Hölderlin dat bewuste lexicon kende, laat staan of hij aan die inhoud refereerde. Het lexicon geeft mede aan binnen welk discursief veld (Martens gebruikt deze term weliswaar niet zelf) de mythologische figuur omstreeks het midden van de negentiende eeuw functioneerde. Dit komt in de buurt van een strategie die ik ook voor ogen heb want ze kan een alternatief bieden voor de klassieke referentiële benadering ('met x verwijst de auteur naar y').²³

Ik zal tot slot kort illustreren hoe een commentaar in het verlengde van Martens' voorstel er zou kunnen uitzien. We begeven ons opnieuw naar Huygens' troostdicht. *Ooghentroost* is een typisch product van de vroegmoderne tijd. Het historisch moment waarin het gedicht tot stand gekomen is vertoont een verhoogd bewustzijn van de historiciteit van de werkelijkheid en van het zelf.²⁴ Huygens' verzen en zijn zelfcommentaar, via de omweg

²³ Jammer genoeg past Martens zijn visie op de 'intertextuellen Kommentar' toch weer in in een reconstructielogica die finaal alleen de historische betekenis van de tekst wil terugvinden.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Burke (1970); Kelley (1970); Grafton (1985) en Veenman (2009).

van de klassieken, suggereren een bewuste reflectie op de verhouding van de mens tot het heden en het verleden. De mens, zo lijkt *Ooghentroost* te onderstrepen, kan het verleden tot het zijne maken. Ik bedoel daarmee dat het verleden in de vorm van oude, canonieke teksten inzetbaar is om oplossingen te formuleren voor actuele problemen. Eenvoudig gezegd, om zijn blinde vriendin te helpen wint Huygens advies in bij auteurs als Plato, Cicero en Hieronymus. De citaten in de marge van het gedicht kunnen worden opgevat als dialogen tussen gezaghebbende auteurs die aan het betoog van de dichter een zekere autoriteit verlenen. Maar het omgekeerde mag evenmin worden uitgevlakt. Huygens verleent ook gezag aan de geselecteerde citaten door ze in zijn gedicht te integreren. De dichter verantwoordt zijn praktijk in overeenstemming met de christelijke traditie van de *spoliatio Aegyptorum*.²⁵ Kortom, *Ooghentroost* is een tekst die zichzelf heel bewust positioneert tussen de tradities waarvan hij zelf grotendeels het product is. Hij exploiteert het verleden optimaal: een keer als bron en een keer als getuige. Anderzijds bestendigt het gedicht het verleden door delen van die tradities ter overdenking door te geven aan toekomstige lezers.

Maar naar mijn aanvoelen geeft *Ooghentroost* ook blijk van een veel fundamenteelere intuïtie, namelijk dat het verleden in de mens resoneert – dat het vorm geeft aan zijn denken, ervaren en handelen – en vooral ook dat op die doorwerking van het verleden en de tradities handig ingespeeld kan worden. Auteurs, denkers, beleidmakers en psychologen *avant la lettre* appelleerden aan dat verleden om een eigen ratio ingang te laten vinden bij het belezen publiek.²⁶ Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk aan het slot van het gedicht. De laatste vijftien verzen spreken de traditie van de *Imitatio christi* aan.²⁷ De logica die aan die traditie gekoppeld wordt is echter minder eenduidig dan men bij een vluchtige lectuur zou kunnen aannemen. De Christusnavolging culmineert in een verwijzing naar de bergrede van Christus, Matteüs 5.8, waar Jezus de zesde zaligheid uitspreekt: Zalig zijn de reinen van hart want zij

²⁵ Het eerste citaat in *Ooghentroost* is een passage uit *De doctrina christiana*. Daarin vergoelijkt Augustinus de diefstal van heidense kennis door Christenen op basis van Exodus 3: 21-22 en nog enkele andere plaatsen. Het zijn passages waarin God de diefstal van goud, zilver en kleding door de Joden rechtvaardigt bij hun vlucht uit Egypte. Zie ook Pieters & Van der Vorst (2009).

²⁶ Zie bij voorbeeld Yates (1966); Eden (2001) en Moss (2002).

²⁷ Deze traditie verschijnt ook in een van de motto's bij het gedicht middels een citaat uit Thomas à Kempis' *De imitatione christi*: 'Domine, in coecitate sumus, et vanitate cito abducimur', Heer, wij verkeren in blindheid en snel worden wij door ijdelheid (van 't ware doel) afgevoerd (vertaling door L. Ph. Rank, Huygens, 1984, p. 3).

zullen God zien. Het idee van reinheid herhaalt zich ook in een brief van Augustinus waar Huygens naar verwijst ('mundus') en krijgt in het laatste halfvers van het gedicht als pendant vroomheid die kan leiden tot de *visio Dei* ('de vrome sullen God zien').²⁸ Een en ander doet vermoeden dat in de tekst een koppeling plaatsvindt tussen enerzijds het volgen (*imitatio*) van de historische tekst van de *Imitatio Christi* en anderzijds een logica waarin de niet-reinen en niet-vromen worden uitgesloten. Maar het volgen van de *Imitatio Christi* lijkt in strijd met de predestinatieleer die overduidelijk in het gedicht aanwezig is, en vormt een voorbeeld van hoe problematisch die omgang met klassieke, prerectorische teksten voor Huygens kon zijn.²⁹ Hij spoort enerzijds de lezer aan te leven naar het model van een canonieke tekst, maar geeft anderzijds te verstaan dat niemand zijn leven kan wijzigen aangezien het voorbestemd is.

Ooghentroost behelst dus meer dan een versmelting van troostliteratuur en satire: het is evenzeer een plaats waar dichotomieën als eigen/vreemd, binnen/buiten, vrijheid/determinering aan de oppervlakte komen, zij het dat een geduldige lectuur kan laten zien dat Huygens die dichotomieën niet altijd even consequent heeft kunnen vasthouden. De troost die het gedicht pretendeert te brengen is onlosmakelijk verbonden met een ernstige waarschuwing aan het adres van elke lezer: indien de lezer niet beantwoordt aan de (niet nader gedefinieerde) ideeën van reinheid en vroomheid dreigt hij zijn rechten op een gelukkig leven in de toekomst te verliezen. Om de werking van *Ooghentroost* als historische tekst verder te kunnen onderzoeken, dringt zich een gedegen ontleding van de religieuze intertekst op. In het licht van een editie zou dat kunnen worden vertaald in ruimte voor bijvoorbeeld vroegmoderne commentaarteksten bij Mattheüs 5.8. De interpretaties die onder meer Erasmus, Luther en Calvijn gaven aan dit vers uit de Schrift verschillen inhoudelijk van elkaar (en van de waarde die er in *Ooghentroost* wordt aan toegekend) maar delen tegelijk ook een zekere denkwijze (waarvan ook sporen terug te vinden zijn in Huygens' gedicht). Door in een editie van het

²⁸ Huygens neemt het volgende citaat op uit de tweeënegentigste brief van Augustinus, 'Cum legis: Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt, intellige, impios non visuros: neque enim beati & mundo corde sunt impii', en geeft als plaats 'Aug. Epist. 6'. Als ge leest, zalig zijn de reinen van hart, want ze zullen God zien, begrijp dan dat de goddelozen Hem niet zullen zien; immers de goddelozen zijn niet zalig en hebben geen hart (vertaling door L. Ph. Rank, Huygens, 1984, p. 149).

²⁹ 'Dus, Parthenine [pseudoniem voor Lucretia van Trello], (vvant vvy zyn malckand'ren moé / Geprevelt vveder nae den Pottebacker toe. / Hem volghen voeght de kley. en breeckt hy ons tot scherven, / Ons hopen staet in hem'. (Huygens, 1984, p. 56).

gedicht tekst(fragment)en op te nemen die getuigen van een vroegmoderne receptie van de *devotio moderna* bouwt de historicus aan een nieuw onderzoeksinstrument dat hem in staat stelt de historiciteit van de tekst nader te belichten.

Ter illustratie neem ik twee passages op uit de commentaren op Mattheüs 5.8 van Erasmus en Luther. Wat ik wil laten zien is hoe beide theologen het idee van reinheid anders invullen. Voor de eerste valt reinheid vooral samen met innerlijke zuiverheid en een contemplatief bestaan in de lijn van Augustinus' *De sermone in monte* (1.2.8) en Plato's *Republiek* (517 A-C), terwijl voor de tweede reinheid vooral betrekking heeft op de manier waarop mensen dagelijks met elkaar omgaan. *Ooghentroost* sluit overduidelijk heel sterk aan bij Erasmus' commentaar. De analyse van de Rotterdammer herinnert aan een van Huygens' belangrijkste troostargumenten voor de blinden: blindheid is in wezen een geschenk van God want het bespaart de blinde het aanzicht van alle ellende uit de wereld en vrijwaart hem van bezoedeling door aardse zondigheid. 'Soud' niet des Hemels gunst ons hebben willen krenken / Om binnenwaerts te sien, en, met de ramen toe, Der stormen en 'sgeruchts der straten euen moe' (Huygens, 1984, p. 15, vss. 66-68). Luther daarentegen wijst de contemplatieve levenshouding af zoals het door Bernardus van Clairvaux en de Karthuizers werd beleden. Ter adstructie van zijn standpunt doet hij uitsluitend een beroep op de Schrift, en dat geheel en al overeenkomstig zijn eigen hermeneutische regel *sola scriptura* (Erasmus, zoals gezegd, ging te rade bij een kerkvader en een heidens filosoof). Luther benadrukt het belang van de naastenliefde en het dienstbetoon. Het zou nu voorbarig zijn te denken dat Huygens Erasmus' standpunt zonder meer bijtreedt en het maatschappelijke leven afwijst in het voordeel van een volkomen onthecht bestaan. Wel in tegendeel, in de passage over de 'Geruste Li'en' verwijst de dichter-diplomaat naar de turbulente vredesonderhandelingen die op het moment van zijn schrijven in Münster aan de gang waren. Hij wijst in die lange passage de afzijdige houding van sommigen met klem af. Huygens noemt hen blind omdat ze enkel en alleen aan hun eigen zielenrust denken: 'Haer Broeder mocht vergaen, sij setten niet een' Boot uijt'. (Huygens, 1984, p. 36, vs. 226) Kortom, niet alle betekenissen die aan 'Binnenwaerts sien' zouden kunnen worden gekoppeld worden door Huygens positief geëvalueerd. Hij pleit, in algemene termen uitgedrukt, voor een pragmatische levenshouding, waarin ook plaats moet zijn voor een vorm van actieve maatschappelijke betrokkenheid in de lijn van Luthers pleidooi. Zie hier de passages.

1. Erasmus

The common person calls those bereft of their eyes unfortunate, and those who lack this most pleasing by far of the senses say that they are not alive, but that they are passing their time in darkness like the dead. So sweet a thing it seems to be to behold the light with one's eyes and to behold this most beautiful theatre of the world. But if seeing the sun with the bodily eyes seems so desirable, how much happier a thing it is to behold God, the creator of the sun and all of things, with the eyes of the mind! You have seen people jump for joy because it has fallen to them to be healed of their blindness and to behold the light. They rejoice no less than if they had returned from the dead. By how much more are they blessed to whom it has been granted, when the mists of the mind have been removed, to behold inwardly God, the fount of all gladness, whom it is the height of happiness to see? What the sun is to the unclouded eyes, God is to unclouded minds. What discharge or cataracts are to the eyes, sins are to minds. Therefore blessed are they whose hearts are free from every stain and unimpaired, for to them it will be granted to see God, something more desirable than all the pleasures of this world. (Erasmus, 2008, p. 89)

2. Luther

So long he [die waarlijk een zuiver hart heeft] sticks to these two – namely, the Word of Faith toward God, which purifies the heart, and the Word of Understanding, which teaches him what he is to do toward his neighbor in his station – everything is pure for him, even if with his hands and the rest of his body he handles nothing but dirt. If a poor housemaid does her duty and is a Christian in addition, then before God in heaven she is a lovely and pure beauty, one that all the angels admire and love to look at. On the other hand, if the most austere Carthusian fasts and whips himself to death, if he does nothing but weep out of sheer devotion, if he never gives the world a thought, and yet lacks faith in Christ and love for his neighbor, he is nothing but a stench and a pollution, inwardly and outwardly, so that both God and the angels find him abhorrent and disgusting. [...] Now you have the meaning of 'pure heart': it is one that functions completely on the basis of the pure Word of God. What is their reward, what does He promise to them? It is this: 'They shall see God.' A wonderful title and an excellent treasure! But what does it mean 'to see God'? Here again the

monks have their own dreams. To them it means sitting in a cell and elevating your thoughts heavenward, leading a ‘contemplative’ life, as they call it in the many books they have written about it. That is still a far cry from seeing God. [...] [Wat betekent God zien dan wel, volgens Luther?] That is exactly what it means to ‘see God,’ not with the physical eyes, with which no one can see Him in this life, but with faith, which sees His fatherly, friendly heart, where there is no anger or displeasure. Anyone who regards Him as angry is not seeing Him correctly, but has pulled down a curtain and cover, more, a dark cloud over his face. But in Scriptural language ‘to see His face’ means to recognize Him correctly as a gracious and faithful Father, on whom you can depend for every good thing. (Luther, 1986, 183)

Die laatste bedenking herinnert opnieuw aan een andere passage in *Ooghentroost*, waarin Huygens God voorstelt als een vader die het altijd goed meent met zijn kinderen. Zelfs al slaat Hij ze met blindheid, dat geeft Zijn kinderen nog niet het recht zijn wijsheid in vraag te stellen. ‘Waer mede meent het kind de macht te wederleggen / Van ‘svaders wijs bestier? (Huygens, 1984, p. 8, vss. 24-25). Het zou mij te ver brengen om de casus helemaal uit te werken, maar in de elektronische editie die ik voor ogen heb zou het bijvoorbeeld ook voor de lezer mogelijk moeten zijn om zelf interteksten in te voegen (en verbanden te leggen) die naar zijn gevoel iets zichtbaar maken in Huygens’ gedicht, of andersom, die als het ware vragen om becommentarieerd te worden door *Ooghentroost* waardoor de historische tekst paradoxalerwijs iets vertelt over het heden waarvan de lezer deel uitmaakt.³⁰ Het spreekt dat zo’n editie nooit af is – de commentaar zal nooit volledig zijn. Maar deze commentaarvorm stelt ons wel in staat om de vraag te blijven herhalen naar de historische voorwaarden die de tekst mogelijk hebben gemaakt. En zo blijft de jacht op Reinaert open.

Bibliografie

- (1952) *Van den vos reynaerde. I Teksten. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 door Dr. W.Gs Hellinga*. Zwolle: N.V. Uitgevers-maatschappij W.E.J. Tjeenk Willink.

³⁰ Voor een verdere exploratie van de mogelijkheden van digitale edities voor vroegmoderne teksten, in het bijzonder *Ooghentroost*, zie mijn ‘Van geweven teksten naar hypertexten. De laatmoderne herwaardering van een vroegmoderne tekstopvatting’ te verschijnen in *Intertekstualiteit: Theorie in de praktijk* (Yra van Dijk, Maarten De Pourcq, Carl De Strycker (red.), 2012, Vantilt).

- (1955) *Van den vos reinaarde. Verkort uitgegeven door Dr. C.A. Zaalberg.* 's-Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg.
- Ankersmit, Frank** (1990). *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit.* Groningen: Historische uitgeverij. In het bijzonder hoofdstuk 10: 'Geschiedbeoefening en geschiedfilosofie', p. 254-264.
- Ankersmit, Frank** (2007). *De sublieme historische ervaring.* Groningen: Historische Uitgeverij. In het bijzonder hoofdstuk 5: 'Gadamer en de historische ervaring', p. 202-261.
- Augustinus, Aurelius** (1999). *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie. De doctrina christiana ingeleid, vertaald en toegelicht door Jan den Boeft en Ineke Sluiter.* Amsterdam/Leuven: Ambo/Kritak.
- Burke, Peter** (1970). *The Renaissance Sense of the Past.* London: Arnold.
- Cressy, David** (1980). *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England.* Cambridge: Cambridge University Press.
- de Kruyter, C.W.** (1971). *Constantijn Huygens' Ooghentroost. Een interpretatieve studie.* Meppel: Boom.
- Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul** (1989). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. With an Afterword by Michel Foucault.* New York: Harvester Wheatsheaf.
- Eden, Kathy** (2001). *Friends Hold All Things in Common. Tradition, Intellectual Property, and the Adages of Erasmus.* New Haven: Yale University Press.
- Erasmus, Desiderius** (2008). *Collected Works of Erasmus. New Testament Scholarship. General Editor Robert D. Sider. Paraphrase on Matthew translated and annotated by Dean Simpson. Contributing Editor Robert D. Sider.* Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Foucault, Michel** (1966). *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines.* Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel** (1971). *L'Ordre du discours.* Paris: Gallimard.
- Gadamer, Hans-Georg** (1990). *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik.* Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Gosseye, Lise** (2010). 'Monument op de plank.' *Spiegel der Letteren*, 52/1: 111-114.
- Goulet-Cazé, Marie-Odile e.a.** (2000). *Le commentaire entre tradition et innovation.* Paris: Vrin.
- Grafton, Anthony** (1985). 'Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries.' *Renaissance Quarterly*, 38/4: 615-649.
- Hellinga, Wytze Gs.** (1956). 'De commentaar.' *Handelingen van het Nederlands philologen-congres* 24, p. 109-127.
- Hofman, Hendrik Arie** (1983). *Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis.* Utrecht: HES uitgevers.
- Hunter, Michael** (2007). *Editing Early Modern Texts. An introduction to Principles and Practice.* New York: Palgrave, MacMillan.

- Huygens, Constantijn** (1892-1899). *De gedichten van Constantijn Huygens. Naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp.* (9 delen). Groningen: Wolters.
- Huygens, Constantijn** (1984). *Constantijn Huygens' Ooghen-Troost uitgegeven naar de autograaf en de drukken. Ingeleid en toegelicht door F.L. Zwaan.* Groningen: Wolters Noordhoff, Bouma's Boekhuis.
- Huygens, Constantijn** (2001). *Nederlandse gedichten. 1614-1625. Historisch-kritische uitgave, verzorgd door Ad Leerintveld.* Den Haag: Constantijn Huygens Instituut.
- Jacobs, Anne Evert** (1991). 'De commentaar bij historische teksten.' In van Chandelier, J. Six, *Gedichten. Studie-uitgave met inleiding en commentaar verzorgd door A.E. Jacobs.* Assen/Maastricht: Van Gorcum. Deel 2, p. XX-XXX.
- Kelley, Donald R.** (1970). *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, law, and history in the French Renaissance.* New York/London: Columbia University Press.
- Luther, Martin** (1986). *Martin Luther's Works. Volume 21. Sermons on the Mount and the Magnificat. Editor Jaroslav Pelikan.* Saint Louis, Missouri: Concordia Publishing House.
- Martens, Gunter** (1993). 'Kommentar – Hilfstellung oder Bevormundung des Lesers?' *Editio*, 7: 36-50.
- Mathijssen, Marita** (1995). *Naar de letter. Handboek editiewetenschap.* Assen: Van Gorcum. In het bijzonder 'De historisch-kritische editie' (p. 58-65) en 'De commentaar' (p. 333-351).
- Mathijssen-Verkooijen, M.T.C.** (1978). *De brieven van de schoolmeester. Documentair-kritische uitgave.* Amsterdam: Querido.
- Momigliano, Arnaldo** (1950). 'History and the Antiquarian.' *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13/3-4: 285-315. *Idem, Studies in Historiography.* London: Weidenfeld en Nicolson, p. 1-39.
- Moss, Ann** (2002). *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought.* Oxford: Clarendon Press.
- Pieters, Jürgen** (2007). 'Van editiewetenschap naar traditiewetenschap. Jerome McGann over teksten, boeken en computers.' *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, 14: 133-148.
- Pieters, Jürgen & Van der Vorst, Christophe** (2009). 'Cui dono lepidum novum libellum? Van editiewetenschap naar traditiewetenschap: Huygens' Ooghentroost door een nieuwe bril.' *Nederlandse Letterkunde*, 14/1: 49-76.
- Rock, Jan** (2010). *Papieren monumenten. Over diepe breuken en lange lijnen in de geschiedenis van tekstedities in de Nederlanden. 1591-1863.* Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschappen.
- Roloff, Hans-Gert** (1993). 'Zur Geschichte des editorischen Kommentars.' *Editio*, 7: 1-17.
- van Anrooij, Wim** (2004). 'Hellinga, Wytze Gs.' In van Anrooij, Wim, Biesheuvel, Ingrid, van Dalen-Oskam, Karina & Noordegraaf, Jan, *Bio- en Bibliografisch lexicon van de nederlandistiek.* 2004. Leiden: Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

- Online <http://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/hell014.php> [8/6/2012].
- Van der Vorst, Christophe** (2009). “‘Uw lijden is mijn’ pijn.” Huygens in dialoog met Seneca.’ *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 12: 251-271.
- Van der Vorst, Christophe** (2011). ‘Vroegmoderne en laatmoderne hermeneutiek: naar aanleiding van Constantijn Huygens’ *Ooghentroost*.’ *Cahier voor literatuurwetenschap*, 3: 77-92.
- Van Strien, Ton** (2008). ‘Verantwoording van de annotatie.’ In Huygens, Constantijn, *Hofwijck. Historisch-kritische uitgave met commentaar door Ton Van Strien. Met een studie over de literair- en ideeënhistorische context van het gedicht door Willemien B. de Vries*. Amsterdam: KNAW Press. Band 2, deel 3, p. 61-63.
- van Vliet, H.T.M.** (1994). ‘Editionswissenschaft in den Niederlanden.’ *Editio*, 8: 1-21.
- Veenman, René** (2009). *De klassieke traditie in de Lage Landen*. Nijmegen: Vantilt.
- Wachterhauser, Brice R.** (1986). ‘Must We Be What We Say? Gadamer on Truth in the Human Sciences.’ In Wachterhauser, Brice R. (ed.), *Hermeneutics and Modern Philosophy*. New York: State University Press, p. 219-240.
- Yates, Frances** (1966). *The Art of Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zeller, Hans & Höpker, Elisabeth** (1993). ‘Der Kommentar, ein integraler Bestandteil der historisch-kritischen Ausgabe?’ *Editio*, 7: 51-61.

